

Marian Szarmach*

Sparta w kulturze polskiej (myśli przy lekturze)

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/LC.2018.058>

W latach 2014–2015 ukazały się w Warszawie w Wydawnictwie Naukowym Sub Lupa dwa tomy artykułów i wywiadów zatytułowane *Sparta w kulturze polskiej*, przygotowane pod redakcją związanych z Wydziałem „Artes Liberales” Uniwersytetu Warszawskiego i z Uniwersytetem Mikołaja Kopernika Małgorzaty Borowskiej, Marii Kalinowskiej, Jerzego Speiny, Katarzyny Tomaszuk i Damiana Kai. Oba te tomy przypomniały mi moje sześćdziesięcioletnie kontakty z antykiem i podróżą, jakie odbyłem po świecie greckim.

Tom pierwszy rozpoczyna i kończą dwie rozmowy z profesorami historii starożytnej i filologii klasycznej. Uznany badacz dziejów Sparty, Ryszard Kulesza, mówiąc o „dwu Spartach”, silnie podkreśla, że obraz przekazany przez Plutarcha, Pauzanasza i Pliniusza, a więc autorów z I/II wieku, stworzył mit Sparty, w której wszyscy byli równi, a młodych, dzielnych Spartan nie wychowywano, lecz tresowano, by służyli potędze swego państwa (Kaniecki 2014a). Dodam, że Eurypides, świadek wojny peloponeskiej (431–404 przed Chr.), w tragedii *Andromacha* powstałej około 425 roku przed Chr. tak mówi:

Mieszkańcy Sparty, podstępni doradcy,
ze wszystkich ludzi jesteście najgorsi!
Mistrzowie kłamstwa, zdraclwi w pomysłach,
[...] czyż wciąż nie mówicie
językiem sprzecznym z tym, co macie w sercu?
(w. 445 i in., przekład R. Chodkowskiego) (Eurypides 2017: s. 427).

Słowa te przytacza włoski znawca literatury greckiej i tłumacz *Powiedzeń spartańskich* Plutarcha Dario del Corno w obszernym wstępie do tego przekładu, dodając jeszcze Platona i Ksenofonta jako głównych idealizatorów Sparty, w której nie było miejsca na „przygodę

* Emerytowany profesor Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zainteresowania badawcze: tragedia grecka, cesarska literatura grecko-rzymska, autorzy Drugiej Sofistyki i wczesnochrześcijańscy.
E-mail: marszar@umk.pl.

myślenia i piękno sztuki” (Plutarcho 1996: 26). Wymienione pismo Plutarcha przyswoiła ostatnio kulturze polskiej Katarzyna Jażdżewska, opatrując je wstępem i obszernym komentarzem (Plutarch 2006: 15–28).

W drugiej, wielowątkowej rozmowie *Sparta Polonorum, paradoksy ciągłości i nieciągłości* Jerzy Axer akcentuje kanoniczny dla polskiej recepcji Sparty *Grób Agamemnona* Juliusza Słowackiego, który „piętnuje przemianę duchową szlachcica polskiego w Leonidasa” odnoszącego nieustannie „zwycięskie klęski” (Kaniecki 2014: 491). Ważny jest więc postulat, by Polacy wertowali „za dnia i w nocy” głównych historyków antycznych: Tukidydesa i Tacyta, od których nauczą się, jak postępować rozumnie. W najgorszych miesiącach stanu wojennego ich lekturę zalecała mi profesor Zofia Abramowiczówna.

W Grecji byłem po raz pierwszy w 1976 roku, już po doktoracie, z wycieczką Orbisu, co było wówczas jedyną możliwością dla takich jak ja. Trasę tę przemierzał w tym samym czasie Mieczysław Jastrun, a owocem jego wyprawy jest zbiór esejów *Podróż do Grecji* (1978). Jednym z pierwszych przystanków były Termopile, gdzie trzystu Spartan, broniąc się pod wodzą Leonidasa przed Persami, poniosło w roku 480 przed Chr. śmierć. Upamiętnia to wystawiony tam w roku 1955 pomnik przedstawiający Leonidasa w hełmie hoplity na głowie. Starożytny jego posąg znajduje się w Muzeum Narodowym w Atenach. Nieopodal umieszczono płytę ze sławnym epigramem prawdopodobnie poety Simonidesa, stworzonym dla uczczenia poległych:

Gościu, oznajmij Lacedemończykom, że w boju poległszy –
Tu spoczywamy po wiek, wiernie słuchając ich praw.
(przekład S. Hammera) (Herodot 2002: 449)

Jastrun pisze ze smutkiem, że „w Polsce pamięta się o tej bohaterskiej walce garstki w dużym stopniu dzięki strofom z *Grobu Agamemnona*. Co prawda nie wszyscy, zwłaszcza młodzi, znają ten wiersz. Tak jak w ogóle ich wiedza z zakresu historii ojczystej i innych narodów przedstawia wiele do życzenia” (Jastrun 1978: 9–10). Kulesza w artykule *Termopile w Polsce i na świecie, próba rekonesansu* przytacza, jak bezmyślnie z tą pełną chwały klęską Greków porównuje się dziś różne śmieszne niepowodzenia, co często brzmi już nie banalnie, ale kompromituje (Kulesza 2014: 384). W 2011 roku w jednej z gazet porażkę trzystu żołnierzy egzaminowanych na stopień kaprała porównano do losu bohaterskich Spartan w Termopilach.

Z artykułów umieszczonych w tym tomie przywołam jeszcze teksty Marii Kalinowskiej, Ewy Owczarz i Jerzego Speiny. Kalinowska, pisząc o Sparcie w dialogach greckich Słowackiego i Stanisława Wyspiańskiego, zwróciła uwagę, że Słowacki łączy ofiarę Chrystusa z bohaterskim Leonidasem, który ma być zapowiedzią Zbawiciela (Kalinowska 2014: 204). *Klechda o Leonidasie* Elizy Orzeszkowej jest przedmiotem studium Owczarz, wykazującej, że w powstałym po powstaniu styczniowym zbiorze nowel *Gloria victis* Romuald Traugutt został przedstawiony jako Leonidas. Jego wojownicy są „dobrowolnymi ofiarami wysokich ołtarzy” (Owczarz 2014: 262), a on sam staje się Tyrteuszem. Orzeszkowa gloryfikuje Spartę piękną duchem i ciałem. Obszerny artykuł Speiny *Reminiscencje spartańskie w poezji polskiej XX w.* zawiera przegląd okolicznościowej poezji patriotycznej z lat 1914–1918 i zwraca uwagę, że wizerunek Sparty, Tyrteusza i Leonidasa wpłynął na teksty związane z wydarzeniami z tego czasu (Speina 2014: 273). Dochodzące wówczas do głosu

słowa poetów, sławiące moralne piękno heroicznego czynu, spotkały się z krytyką autorów związanych z krakowskim „Życiem”, którzy widzieli w tych tonach fałszywy blask nowej romantycznej legendy. Przeciwstawił się temu stanowczo Henryk Elzenberg, twierdząc, że są to rzeczy rdzennie helleńskie, czego przykładem jest Tyrteusz, poeta prawdopodobnie spartański z VII wieku przed Chr., mówiący:

Rzecz to piękna zaprawdę, gdy krocząc w pierwszym szeregu,
Ginie człowiek odważny, walcząc w obronie ojczyzny
(przekład W. Appela). (Danielewicz 1996: 432)

Nie bez znaczenia jest, że Elzenberg zaciągnął się w roku 1914 do Legionów i walczył w kampanii polsko-bolszewickiej.

Z powodów osobistych nie mogę pominąć artykułu Grażyny Halkiewicz-Sojak *Sparta Zbigniewa Herberta*, gdzie Lacedemon został przedstawiony jako państwo kontrolujące wszystko według ideologicznych założeń, w którym edukację organizuje ślepa siła. Pod koniec autorka pisze o VII Lwowskim Gimnazjum, gdzie postawy uczniów, w tym i Herberta, kształtował „łacinnik, przed którym drżeli uczniowie” (Halkiewicz-Sojak 2014: 355). Taką nauczycielkę łaciny, studentkę Tadeusza Zielińskiego, miałem i ja w latach pięćdziesiątych w szkole w Kwidzynie. Dziś nie ma już takich, bo z naszych szkół łacina została, mówiąc za Horacym, *furca expulsa* – wypędzona widłami, chociaż ci, którzy polską oświatą władają, ciągle mówią o antycznych korzeniach naszej kultury.

Alicja i Przemysław Kordosowie piszą o polskich podróżnikach po Sparcie (Kordos, Kordos 2014). Jedną z tamtejszych atrakcji turystycznych, wymienioną już w II wieku przez Pauzaniasa, autora *Przewodnika po Grecji*, była wzniesiona poza miastem świątynia Artemidy z przydomkiem Orthia, czyli Wyprostowanej, z VIII wieku przed Chr. Kiedy tam byłem, przeraziły mnie watahy wałęsających się wszędzie bezdomnych psów. W świątyni znajdował się w starożytności drewniany posąg bogini, który Orestes z Ifigenią mieli wykraść z Taurydy. W sanktuarium tym odbywały się ceremonie sakralnej chłosty, wymierzanej młodym Spartanom jako próba ich wytrzymałości. Smagani chłopcy współzawodniczyli, który dłużej wytrzyma. Cynceron (*Tusc. II 34*; Cicero 1904: 340) przekazuje, że podczas tego obrzędu *multus e visceribus sanguis exeat* – „z ciała płynie obficie krew” (Cynceron 1961: 568). Dla żądnych oglądania tego barbarzyńskiego obrazu wzniesiono w czasach rzymskich nawet małą widownię, której resztki, tak jak fundamenty świątyni, się zachowały.

Tom drugi *Sparty w kulturze polskiej*, zatytułowany *Przekroje, syntezy i konteksty*, a wydany w roku 2015 pod redakcją Małgorzaty Borowskiej, Damiana Kai, Marii Kalinowskiej i Jerzego Speiny, otwiera rozmowa z Aliną Nowicką-Jeżową na temat kształtowania się obrazu Sparty w literaturze polskiej przed XIX wiekiem. W dobie odrodzenia wątki spartańskie pojawiały się u nas rzadko. Wysokim uznaniem cieszyły się *Powiedzenia spartańskie* Plutarcha, do których renesansowi autorzy chętnie się odwoływali. W XVII i XVIII wieku zaczyna dominować spartańska idea honorowej śmierci w walce, połączona z hierofanią Termopil, co utrzymuje się w poezji porozbiorowej. W literaturze XVII wieku dochodzi też do połączenia *sacrum* ojczyźnianego i religijnego, kiedy Pan Bóg przyjmuje wprost z pola walki wszystkich poległych, skąd niedaleko do żołnierzy idących „do nieba czwórkami” (Kaniecki 2015: 20). Kojarzone z Atenami nauka i sztuka nie znajdują uznania u obywatela szlacheckiego, dla którego święta prostota staje się prostactwem (ibid.: 21).

Elżbieta Wesołowska zajęła się *Helena w tradycji antycznej i literaturze polskiej* (Wesołowska 2015). Spartanka Helena pojawia się już w VI księdze *Iliady*, gdzie zachwycają się jej urodą starcy trojańscy. W „retorycznej igraszcze”, jaką jest jej pochwała ułożona przez Gorgiasza (V wiek przed Chr.) – tekście studiowanym jeśli nie w oryginale, to w przekładzie przez wszystkich zajmujących się antyczną wymową – sofista przekonuje, że chociaż porzuciła męża Menelaosa dla Trojanina Parysa, jest niewinna, bo mogła ulec przemocy, sile miłości, namowie czy boskiej konieczności. Nieco młodszy od Gorgiasza retor Isokrates w swej *Pochwale Heleny* uważa, że jej uroda czyni ją wartą miłości. Szkoda, że autorka nie przywołała tu tragedii Eurypidesa *Helena* (412 przed Chr.), w której przebywającej w Egipcie bohaterce Chór zarzuca (w. 1353 i n.):

Co się nie godzi i co bezbożne,
na to ważyłaś się w swoim domu [...].
Powściągnij teraz tę dumę
przesadną, przez którą
pięknością się tylko szczyciłaś.
(przekład J. Łanowskiego) (Eurypides 2007: 83)

Zbzczenie świętych obrzędów może być aluzją do słynnego z urody Alkibiadesa, który, oskarżony w roku 415 przed Chr. o sprofanowanie misterii eleuzyńskich, uciekł do Sparty, co pociągnęło za sobą prawdopodobnie klęskę wyprawy sycylijskiej w wojnie peloponeskiej. Plutarch w *Żywocie Alkibiadesa* (23) przekazuje, że tam uwiódł żonę króla Agisa Timaję, która „[...] poczęła z niego i nie wypierała się, że to z Alkibiadesa. Urodziła syna i na zewnątrz nazwała go Leotychidasem, ale w domu miał imię Alkibiadesa, szeptane przez matkę do ucha przyjaciółkom i służącym. Taka miłość do niego opanowała tę kobietę. [...] Dlatego Leotychidas nie doszedł potem do godności królewskiej” (Plutarch 1996: 84).

Marta Dąbrowska w artykule *Tropy spartańskie w „esejach greckich” Stanisława Vincenza* pisze, że ten emigracyjny twórca, sięgający do greckiego dziedzictwa, zajmował się również Spartą. W jej militarnej potęgze widział zagrożenie dla niej samej. Szaleństwo wojny peloponeskiej dotknęło tak ją, jak Ateny. Obie te greckie *poleis* „zbyt późno przekonały się, że Hellenowie nie powinni niszczyć Hellenów” (Dąbrowska 2015: 225) i że nie mogą holdować spartańskiemu „zwyrodnieniu ksenofobii”. Stosunkiem Vincenza do antyku zajmuje się ostatnio Jacek Hajduk, filolog klasyczny i polonista z UJ, autor książek o antycznych ścieżkach Stanisława Stempowskiego (2016) i Gustawa Herlinga-Grudzińskiego (2017). Oby i ta trzecia była tak dobra jak poprzednie!

Żyjący w II wieku i piszący doskonale po grecku Rzymianin Elian z Praeneste w *Opowiastkach rozmaitych* (XII 50) napisał, że Spartanie „nie znali służby Muzom [...] nie interesowało ich zbytnio wykształcenie” (Elian 2005: 229). Wypada na zakończenie przytoczyć refleksję Ignacego Wieniewskiego, adiutanta gen. Hallera, a zarazem tłumacza *Iliady* i *Eneidy*, z jednego z jego esejów powstałych po podróży po Grecji:

Idealny obraz demokracji ateńskiej nakreślony przez Tukidydesa może nasunąć sarkastyczną refleksję. Historyk grecki przeciwstawił tę demokrację totalitarnej Sparcie, z którą toczyła wojnę. I któż zwyciężył? Właśnie Sparta. Ostatecznie jednak potęga Sparty trwała krócej, niż potęga Aten i ich imperium. A cóż dopiero mówić o dorobku kulturalnym! Pod tym względem plon starożytnego państwa totalitarnego jest zawstydzająco ubogi. Tukidydes jest ciągle

cennym sprzymierzeńcem w walce o odkłamywanie tego pojęcia demokracji (Wieniewski 1980: 32).

Bibliografia

- Dąbrowska, Marta 2015. *Tropy spartańskie w „esejach greckich” Stanisława Vincenza. Notatki z lektury*. W: Małgorzata Borowska, Damian Kaja, Maria Kalinowska, Jerzy Speina (red.). *Sparta w kulturze polskiej. Cz. 2: Przekroje, syntezy, konteksty*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa.
- Cicero, Marcus Tullius 1904. *Scripta quae mansuerunt omnia*. Pars IV, vol. I. C. F. W. Mueller (red.). Lipsiae: In Aedibus B. G. Teubneri.
- Cyceron, Marcus Tullius 1961. *Księgi akademickie. O najwyższym dobru i złu. Paradoksy stoików. Rozmowy tuskulańskie*. Przełożył W. Kornatowski, J. Śmigaj, komentarzem opatrzył K. Leśniak, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Danielewicz, Jerzy (red.). *Liryka starożytnej Grecji*. Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Elian, Klaudiusz 2005. *Opowiadki rozmaite. Listy wieśniaków*. Przełożyła i wstępem poprzedziła M. Borowska, przypisami opatrzyła M. Borowska przy współpracy A. Masłowskiej-Nowak. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Eurypides 2007. *Helena, Fenicjanki, Orestes*. Przełożył, wstępem i przypisami opatrzył Jerzy Łanowski, przekład przejrzała Janina Ławińska-Tyszkowska. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- 2017. *Tragedie*. T. 1. Przełożył, wstępem i przypisami opatrzył Robert R. Chodkowski. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II.
- Halkiewicz-Sojak, Grażyna 2014. *Sparta Zbigniewa Herberta*. W: Małgorzata Borowska, Maria Kalinowska, Jerzy Speina, Katarzyna Tomaszuk (red.). *Sparta w kulturze polskiej. Cz. 1: Model recepcji, spojrzenie europejskie, konteksty greckie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa.
- Herodot 2002. *Dzieje*. Z języka greckiego przełożył i opracował Seweryn Hammer. Warszawa: Czytelnik.
- Jastrun, Mieczysław 1978. *Podróż do Grecji*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Kalinowska, Maria 2014. *Sparta w dialogach „greckich” dzieł Juliusza Słowackiego i Stanisława Wyspiańskiego (próba sformułowania pytań)*. W: Małgorzata Borowska, Maria Kalinowska, Jerzy Speina, Katarzyna Tomaszuk (red.). *Sparta w kulturze polskiej. Cz. 1: Model recepcji, spojrzenie europejskie, konteksty greckie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa.
- Kaniecki, Przemysław 2014a. *Dwie Sparty. Rozmowa z Ryszardem Kuleszą*. W: Małgorzata Borowska, Maria Kalinowska, Jerzy Speina, Katarzyna Tomaszuk (red.). *Sparta w kulturze polskiej. Cz. 1: Model recepcji, spojrzenie europejskie, konteksty greckie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa.
- 2014b. *Sparta Polonorum. Paradoksy ciągłości i nieciągłości. Rozmowa z Jerzym Axerem*. W: Małgorzata Borowska, Maria Kalinowska, Jerzy Speina, Katarzyna Tomaszuk (red.). *Sparta w kulturze polskiej. Cz. 1: Model recepcji, spojrzenie europejskie, konteksty greckie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa.
- 2015. *Przed wiekiem XIX. Kształtowanie się stereotypu Sparty w literaturze staropolskiej. Rozmowa z Aliną Nowicką-Jeżową*. W: Małgorzata Borowska, Damian Kaja, Maria Kalinowska, Jerzy Speina (red.). *Sparta w kulturze polskiej. Cz. 2: Przekroje, syntezy, konteksty*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa.
- Kordos, Alicja, Kordos, Przemysław 2014. *Polscy podróżnicy w Sparcie*. W: Małgorzata Borowska, Maria Kalinowska, Jerzy Speina, Katarzyna Tomaszuk (red.). *Sparta w kulturze polskiej*.

- Cz. 1: *Model recepcji, spojrzenie europejskie, konteksty greckie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa.
- Kulesza, Ryszard 2014. *Termopile – w Polsce i na świecie. Próba rekonesansu*. W: Małgorzata Borowska, Maria Kalinowska, Jerzy Speina, Katarzyna Tomaszuk (red.). *Sparta w kulturze polskiej*. Cz. 1: *Model recepcji, spojrzenie europejskie, konteksty greckie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa.
- Owczarz, Ewa 2014. *Elizy Orzeszkowej klechda o Leonidasie („Gloria victis” na tle utworów pisarki o tematyce antycznej)*. W: Małgorzata Borowska, Maria Kalinowska, Jerzy Speina, Katarzyna Tomaszuk (red.). *Sparta w kulturze polskiej*. Cz. 1: *Model recepcji, spojrzenie europejskie, konteksty greckie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa.
- Plutarch 1996. *Żywoty sławnych mężów (z żywotów równoległych)*. Z języka greckiego przełożył i komentarzem opatrzył M. Brożek. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- 2006. *Powiedzenia królów i wodzów, powiedzenia spartańskie*. Tłum., wstępem i objaśnieniami opatrzyła Katarzyna Jażdżewska. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Plutarco 1996. *Le virtù di Sparta*. A cura di Dario Del Corno, traduzione dal greco antico e note di Giuseppe Zanetto. Milano: Adelphi.
- Speina, Jerzy. 2014. *Reminescencje spartańskie w poezji polskiej XX w.* W: Małgorzata Borowska, Maria Kalinowska, Jerzy Speina, Katarzyna Tomaszuk (red.). *Sparta w kulturze polskiej*. Cz. 1: *Model recepcji, spojrzenie europejskie, konteksty greckie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa.
- Wesołowska, Elżbieta 2015. *Helena w tradycji antycznej i literaturze polskiej*. W: Małgorzata Borowska, Damian Kaja, Maria Kalinowska, Jerzy Speina (red.) 2015, *Sparta w kulturze polskiej*. Cz. 2: *Przekroje, syntezy, konteksty*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa.
- Wieniewski, Ignacy 1980. *Pisma wybrane*. Londyn: Oficyna Poetów i Malarzy.